

Våld som kontroll, hämnd eller försvar

Kön och makt i balladens universum

Ingrid Åkesson

Violence as Control, Revenge, or Defense – Gender and Power in the Ballad Universe

This article analyses the universe of the traditional ballad from a perspective that problematizes gender power relations and masculinity. This universe is generally characterised by masculine domination, separation of male and female spheres, and manifest structures of power. Masculine violence, not least sexual violence, tends to be normative, especially in heroic ballads and ballads of chivalry, although other masculinities also exist. Feminine power is usually circumscribed, and feminine violence is accepted only under certain conditions. Several narrative motifs concerning masculinity, femininity, violence and power structures can be traced across different ballad types. The author analyses some of these motifs, and clusters of motifs, using the methods of re-reading, close reading and cross-reading. Examples are taken from the Scandinavian and English-Scottish ballad corpora.

Keywords: Femininity, Gender, Masculinity, Narrative Motif, Power Structures, Sexual Violence, Traditional Ballad, Violence.

Apelbrand, ibland kallad Adelbrand eller Hillebrand,¹ friar till Lena men blir avvisad med ovänliga ord. Då binder han hennes långa hår vid sadeln på sin häst och släpar henne i rasande galopp genom skogen; hon hinner bara göra sitt testamente innan hon dör. I somliga varianter hugger han istället huvudet av henne. Prince Heathen² i den likartade engelskspråkiga balladen hämnas avvisandet genom att efter genomförd våldtäkt låsa in kvinnan i ett torn utan mat och dryck tills hon, halvdöd, har fött sitt barn. Även i flera andra ballader används sexuellt och andra slags våld som avvisade mäns hämndmedel, nota bene även om avvisandet är neutralt.

Rymer, också kallad Brun eller Holmer,³ har för vana att locka unga kvinnor att rymma med honom och helst att också ta med sig smycken och rikedomar hemifrån, för att sedan mörda dem och begrava dem i skogen. Den sista jungfrun han lockar med sig lurar honom dock att somna, varpå hon binder honom, väcker honom och dödar honom samt rider hem. I flera av de engelska/skotska versionerna av den besläktade balladen "Lady Isabel and the Elf-Knight",⁴ planerar mannen att dränka sitt offer, men hon knuffar istället honom i sjön så att han drunknar. Att locka eller enleva en kvinna för att döda henne och ta hennes

1. Adelbrand/Apelbrand och lilla Lena (TSB D 255, DgF 311, SMB 127).

2. Prince Heathen (Child 104).

3. Rövaren Rymer/Kvindemorderen (TSB D 411, DgF 183, SMB 185).

4. Lady Isabel and the Elf-Knight/May Colven/The Outlandish Knight (Child 4).

rikedomar är ett tema även i flera andra balladtyper. Somliga kvinnliga balladgestalter lyckas döda gärningsmannen för att undkomma mord eller våldtäkt, några undkommer med list eller förklädnad medan andra dukar under.

Dessa summariska sammanfattningar av intriger i några så kallade medeltida ballader illustrerar ett par aspekter av maskulint våld och övermakt i balladens universum och hur det ibland möts med feminint motstånd eller motvåld. De narrativ som exemplifieras med Apelbrandgestalten kan kopplas till företeelser som brudrov eller kvinnorov som praxis i såväl fiktion som historisk verklighet, och till andra aspekter av maskulinitet som fokuserar på våld. Rymers kontrahent och hennes medsystrar utövar försvarsvåld, och balladerna innehåller också andra enstaka exempel på kvinnors våldsutövande. Jag återkommer till dessa balladmotiv mera i detalj senare i texten.

Omläsning och tvärläsning ger nya perspektiv

Narrativa motiv som rör våldsamt maskulint maktutövande, och ibland feminint motstånd, förekommer i åtskilliga ballader som av utgivare har delats in i kategorier och typer utifrån helt andra kriterier. Man har utgått från huruvida balladerna har ansetts höra hemma bland till exempel riddarvisor, kämpavisor eller legendvisor,⁵ där samtliga genrer har sina egna karakteristika. En central strävan har varit att samla olika varianter av vad som har uppfattats som samma berättelse till balladtyper (till exempel "Apelbrand och lilla Lena"). Emellertid är det vanligt att narrativa motiv, och i en del fall hela narrativa sekvenser eller kluster av motiv, korsar gränserna mellan såväl typer som andra kategorier. Konstruktionen av huvudgrupper, kategorier och balladtyper har skapats av äldre generationer av balladforskare med den danska balladutgivaren Svend Grundtvig som en av de centrala gestalterna i Europa. Den kodifierades och utvecklades vidare, främst av Bengt R. Jonsson, i katalogen *The Types of the Scandinavian Medieval Ballad* (1978, hädanefter *TSB*) som är och har varit oerhört betydelsefull för utgivning av och forskning kring den här visgenren. I *TSB*'s konstruktion döljs emellertid i stor utsträckning de maktstrukturer och det – oftast – maskulina våld som är inbyggt i det så kallade balladens universum, den fiktiva värld där visornas berättelser utspelas. Dock framträder maktförhållandena tydligt i enskilda ballader så som de har sjungits och dokumenterats. Likaså visar en genomgång av kategorier, rubriker och *Summaries* i *TSB* att typer och kategorier har skapats utifrån en tämligen oreflekterad – och könsblind – förförståelse av vilka berättelseelement som har ansetts essentiella och brukats som sorteringsbegrepp. Denna problematik diskuterar jag närmare i en annan artikel (Åkesson 2021), där jag också går närmare in på tankar kring narrativa motiv och motivkluster som alternativt perspektiv.

5. Huvudgrupperna inom de skandinaviska balladerna är naturmytiska visor, legendvisor, historiska visor, riddarvisor, kämpavisor och skämtvisor. Dessa huvudgrupper samt övriga kategorier och underkategorier presenteras på s. 5–8 i *The Types of the Scandinavian Medieval Ballad* https://arkiv.musikverk.se/www/epublikationer/Jonsson_Bengt_R-The_Types_of_the_Scandinavian_Medieval_Ballad.pdf

Den metod jag använder är om- och närläsning⁶ av ett antal ballader. Jag har hämtat inspiration bland annat från sådan feministisk omläsning och omtolkning av texter inom litteraturforskning som har gjorts av Bronfen (1992), Bueler (2001) med flera, liksom internationell balladforskning med genusperspektiv (bland andra Magrini 1995 och Mariscal Hay 2004). Framför allt innebär min synvinkel vad jag vill kalla en problematiserande *tvärläsning* av narrativens tyngdpunkter, på tvären eller snedden över balladtyper och övriga kategorier som har etablerats av tidigare forskargenerationer. Istället för att utgå från typbegreppet och hierarkin av kategorier i *TSB* fokuserar jag på enskilda narrativa motiv samt kluster av motiv, vilka går att följa genom individuella balladversioner, vare sig dessa av insamlare och utgivare har uppfattats som varianter av en eller flera olika balladtyper.

Med denna utgångspunkt följer jag i den här artikeln några narrativa motiv rörande kön, våld och maktstrukturer på tvären över olika balladtyper. Diskussionen illustreras med exempel i form av varianter av olika ballader, men fokus ligger på de gränsöverskridande motiven och hur de karakteriserar balladens universum. Detta universum är stiliserat och kan inte likställas med för- eller tidigmoderna historiska samhällen – dock finns det, liksom i antik mytologi, gammaltestamentliga texter och renässansens dramer berättelser och tematik som också återfinns i den historiska verkligheten.⁷ När vi lägger fokus på över- och underordning, makt och våld kan dessutom gamla visor visa sig vara oväntat aktuella i en global verklighet där företeelser som sexualiserat våld, tvångsäktenskap och hedersrelaterad kontroll förekommer i hög grad. Flera av dagens aktiva sångare reflekterar över just detta (jfr Åkesson 2013:274 f). Texten bygger alltså huvudsakligen på omläsningar av det empiriska materialet, med stöd av aktuell forskning kring genusstrukturer, maskulinitet och våld.

Artikeln speglar en del av ett projekt som i sin helhet behandlar kön och makt i ballader som berättande sång med tonvikt på det narrativa innehållet, men även på sångarnas kontinuerliga omskapande av de sjungna berättelserna. Projektet problematiserar också den skandinaviska balladforskningens bundenhet vid paradigm och tankefigurer med rötter i romantiken (jfr Åkesson 2021). Diskussionen rör sig i ett gränsområde mellan musiketnologi i arkivet, folkloristik, social- och idéhistoria samt genusforskning och tar sin utgångspunkt i många års arbete med ballader och annan traditionell sång, bland annat vid Svenskt visarkiv.⁸

Balladens universum, maskulinitet och femininitet

De traditionella berättande visor som i Skandinavien kallas medeltida ballader är till både innehåll och form besläktade med liknande sånger som finns över hela Europa och bland annat på den amerikanska kontinenten. Den skandinaviska benämningen grundar sig på att ett

6. *Close reading* (på svenska ofta kallat närläsning) blev en vanlig metod i litteraturforskning i samband med riktningen New Criticism vid 1900-talets mitt, men olika varianter av närläsning och omläsning har länge brukats inom humaniora i allmänhet.

7. Litteraturforskare har studerat genusrelaterade narrativa motiv i antika och renässanstexter, t. ex. Bueler 2001. Jfr också Jansson 1999:58 ff. som jämför balladers relation till sociala maktstrukturer i nordisk historia.

8. Projektet *Vilkas röster, vems blick? Kön, makt, kategorier och mångröstade berättelser i skandinaviska medeltida ballader* har delvis bedrivits vid Svenskt visarkiv/Musikverket.

par generationer av insamlare och forskare har betonat de medeltida elementen i visformen⁹ och dragit en gräns mellan de ballader som har ansetts ha tydliga medeltida drag och andra, något senare visor med liknande form och innehåll. Gemensamt för hela denna mer eller mindre skarpt avgränsade genre av berättande visor är det välkända faktum att såväl visform som exempel på melodier och innehållsliga teman upprepade gånger har korsat språk- och historiskt flexibla nationsgränser. Många av de ballader som har dokumenterats i de nordiska länderna har motsvarigheter på kontinenten eller brittiska öarna. Bland mängden av ballader på de olika språken finns åtskilliga exempel på gemensamma narrativa motiv och ibland hela balladintriger – något som tidiga utgivare som F.J. Child och Svend Grundtvig med flera har kommenterat i de engelsk-skotska respektive danska publikationerna *The English and Scottish Popular Ballads* (1882–1898) och *Danmarks gamle Folkeviser* (DgF, 1853–1976) – se även Syndergaard (1995). De balladexempel som jag tar upp i den här texten är hämtade från svenska, danska, norska samt i någon mån engelsk-skotska balladvarianter.¹⁰

Begreppet ”balladens universum” med dess sociala hierarki, etos och regler med tonvikt på släktens och egendomarnas betydelse användes av Jens Anker Jørgensen (1976); även andra balladforskare framhäver konflikten mellan släkt och individ (i senare tid bland andra Jansson 1999 och Kværndrup 2008). Såväl Jørgensen som senare författare tycks ha betraktat klasser och stånd ur en social- och idéhistorisk vinkel medan genus ofta tolkas i termer av psykologiska relationer mellan individer, utan blick för maktstrukturer. Flera författare reproducerar okritiskt uppfattningen om kärlek eller sexualitet som huvudtema i balladerna och bortser från det i många visor vanliga sambandet med sexuella övergrepp, brudrov och tvångsäktenskap.¹¹ Patriakatets betydelse liksom sexuella övergrepp uppmärksammas dock av Lindberg (2013) och Byrman & Olofsson (2011).

Överst i balladernas hierarki finns kungar och adelsmän, men även mellan dem står ständiga maktstrider. Personer från lägre stånd liksom tjänstefolk är beroende av adeln, men enskilda personer kan upphöjas och belönas. Högreståndskulturen och den patriarkala kontrollen över familjen har vissa drag av förmoderna och tidigmoderna historiska samhällen i olika delar av Europa.

Hur enhetliga är maktordningar och etiska mönster i balladens universum? Ett av de element som varierar är om och hur pass hårt individen drabbas av straff för regelbrott. Detta kan skilja sig både mellan olika kategorier av ballader och mellan enskilda ballader respektive olika varianter. Den strikt paternalistiska och ståndsmässiga hierarki som råder i majoriteten av *riddarvisorna* (vilka i sin tur utgör ungefär hälften av de skandinaviska balladerna) bryts som bekant delvis upp i *skämtvisornas* värld, där det kan vara möjligt att driva med överheten och ibland kasta om genuspositioner. Löjet i skämtvisorna brukar dock betraktas som en ventil av liknande slag

9. Om balladernas medeltida ursprung se t. ex. Colbert 1989. För en allmän presentation av genren medeltida ballader se [Medeltida ballader – Svenskt visarkiv](#).

10. Med tanke på skandinaviska läsare anger jag svensk, dansk och norsk titel för de exempel på ballader som diskuteras eller omnämns i artikeln, samt typnumren i de danska (DgF) respektive svenska (SMB) utgåvorna tillsammans med TSB-numret (se fotnot 1). I förekommande fall anges också Child-beteckningen för omnämnda engelsk-skotska ballader (se även konkordans TSB-Child i Syndergaard 1995). Egennamn och balladtitlar skiftar i olika varianter och språkdräkter av en och samma balladtyp, därav de ibland förvirrande hänvisningarna till olika exempel.

11. I en nyligen publicerad uppsats betecknas fortfarande våldtäkt och incest som aspekter av sexualitet, och utnyttjade unga flickor som promiskuösa (Gregory 2019:147 f). Mönstret framträder dessutom tydligt i TSB:s kategorier, t. ex. den stora avdelningen *Courtship* vilken inkluderar underkategorier som ”Rape Leads to Marriage” – se vidare Åkesson 2021.

som medeltidens karnevaler och upptåg (Solberg 1993). Stänk av komik och ironi går för övrigt att finna också utanför skämtvisorna, bland annat i *kämpavisornas* värld som domineras av våldsutövande manliga individer vilka bryter mot kungamakt och ett ordnat samhälle, dock ibland på ett löjeväckande överdrivet sätt (jfr Halskov Hansen 2015). Representanter för en sådan maskulinitet finns även i andra balladkategorier. Intrigerna i de cirka 50 kämpavisorna i avdelningen ”Erotic Complications Lead to Conflict” ligger dock nära riddarvisorna.

Legendvisorna omfattar mer eller mindre framträdande element knutna till kristet idéinnehåll. Flera av dem uppvisar dessutom samma patriarkala struktur som riddarvisorna. I de dokumenterade svenska varianterna av ”Liten Karin”/”Liden Karen”/”Liti Kari” (TSB B 14, DgF 101, SMB 42) saknas direkt association till helgonet Katarina, så när som på det mirakulösa slutet, i berättelsen om en tjänsteflicka som torteras till döds när hon vägrar bli kungens frilla. Flera *naturmytiska* visor bygger på folketro om magi och förvandlingar, men till exempel visorna om runmagi rör sig i samma gråzon kring förförelse eller sexuellt tvång och inom samma regelverk som många riddarvisor. I somliga balladtyper är det övernaturliga elementet snarare en extra ingrediens än bestämmande för handlingen – till exempel är ”Redebold och Gullborg”/”Ribold og Guldborg”/”Rikeball og Gudbjørg” (TSB A 41, DgF 82 och 413 F, SMB 15) snarast en riddarvisa med tillägg av namnmagi.

Givet dessa variationer, och med den stora mängden riddarvisor som den mest generella modellen för balladens universum, domineras detta i stora drag av maskulin överordning, åtskillnad mellan manliga och kvinnliga sfärer och tydliga maktstrukturer. En genusteoretisk modell – skapad för verkliga samhällsformer men möjlig att tillämpa på balladens universum – är Yvonne Hirdmans tankar kring samtidig och sammankopplad åtskillnad mellan könen och överordning av det maskulina, där det maskulina också utgör normen (2001). I korthet formulerar Hirdman det hon kallar maskulinums första lag – åtskillnaden – som att inte vara kvinna, vilket manifesteras i bland annat fysisk styrka och sexuell och mental kontroll (s. 48 ff) samt maskulinums andra lag som att vara normbärare (s. 62 ff).¹² Det perspektivet behöver dock kompletteras med nyare teorier kring flera olika slags maskulinitet och den åtskillnad som många forskare gör mellan en hegemonisk och dominerande maskulinitet, där kontroll och olika slags våldsutövning utgör en norm, och mera nyanserade och varierande beteendemönster i underordnade maskuliniteter (jfr Connell & Messerschmidt 2005:832 ff). I balladerna möter vi representanter för sådana skilda maskuliniteter, många våldsamma och misogyna, andra fridsamma, kloka och vänskapliga. I den här artikeln ligger fokus på den dominerande maskuliniteten i balladens universum. Maskulinitet och våld har undersökts av bland andra Edwards & Krönsell (2013) samt Eriksson Baaz & Stern (2013) och Nilsson & Lövkrona (2020). Om kvinnor och våld finns en intressant översikt i Österberg (2005).

12. Hirdmans modell används även i Byrman & Olofsson 2011.

Våldet är strukturellt,¹³ alltså inbyggt i själva balladuniversums grund, och definieras av både samhällsstånd och kön (jfr Åkesson 2020). Våld av olika slag, liksom vad som i nutida forskning ofta benämns *male entitlement* (jfr Segal 2006, Manne 2020), alltså uppfattningen att män just i egenskap av män ska ha obegränsad tillgång till vad de önskar, inte minst till kvinnors kroppar, framstår i åtskilliga balladintriger som maskulint normalbeteende. Det gäller till exempel dem jag refererade i artikelns inledning. Dock kan våldshandlingar straffas av det omgivande samhället, och en del manliga protagonister uppträder som sagt med fridsamhet och ömsinnet. Våld, bedrägeri och svek utövas mot kvinnor men även mot andra män – och utövas i vissa fall av kvinnor.

Eftersom sexuellt våld och annan misshandel som kontrollmedel eller hämnd är strukturella företeelser drabbar de snarare regelmässigt än personligt, vilket innebär att handlingarna utförs utifrån en uppförandekodex, oberoende av parternas personlighet eller karaktär. Det kan handla om en mans hämnd mot en kvinna som har avvisat honom, mot hennes make eller annan manlig släkting, eller hela familjen. Detta våld kan också kopplas till brudrov och hindra den våldtagna kvinnan att gifta sig med någon annan (jfr Herrera-Sobek 1991). Kvinnors mödom, ofta benämnd ”ära”, tillhör familjen och främst de manliga anförvanterna, och en ogift kvinnas sexuella handlingar (inklusive annat beteende som skulle kunna tolkas som förlust av mödom) innebär en statusförlust för familjen och leder i de flesta fall till våldsamt straff för kvinnan i fråga, vare sig hon har deltagit aktivt eller utsatts för våldtäkt. Ibland räcker en ogrundad anklagelse för okyskt beteende – ett par exempel är balladerna ”Eldprovet”/”Ildproven”/”Eldprøva” (TSB B 29, DgF 108, SMB 52) och ”Herr Peder och hans syster/Møen på bålet”/”Olav lyg på stolt Margjit” (TSB B 20, DgF 109, SMB 46). Fäder har den högsta makten, särskilt släktens överhuvud, men de har hjälp av sina söner i kontrollen av de kvinnliga familjemedlemmarna.

Det är dock inte bara manliga familjemedlemmar som står för kontroll och straff gentemot kvinnor – åtskilliga mödrar, styvmödrar, systrar och styvsystrar straffar och förskjuter sina förförda eller våldtagna döttrar/systrar, till exempel i ”Konung Valdemar och hans syster/Kong Valdemar og hans søster” (TSB D 346, DgF 126, SMB 160) och ”Lady Maisry” (Child 65). Även andra kvinnliga släktingar kan initiera kontroll och straff. Vad vi dag kallar hederskontroll och hedersrelaterat våld skulle alltså kunna betraktas som ett av kännetecknen för i synnerhet riddarvisornas universum. Den aspekten har jag behandlat närmare på annan plats (Åkesson 2020). Dess förekomst i nordisk historia har utforskats av historiker som Marie Lindstedt Cronberg (2005, 2008) och i Johansson et al. (2005).

Femininiteten i balladens universum balanserar mellan att upprätthålla regler, att drabbas av dem och att bryta mot dem. Vi möter en och annan drottning eller husfru med ett visst mått av makt; makten är då

13. Begreppet formulerades ursprungligen av Johan Galtung i ”Violence, Peace, and Peace Research” *Journal of Peace Research*, 6.3 (1969): 167–91.

främst relaterad till hennes börd, hennes egendom och hennes make. Som moder delar en högreståndskvinna ansvaret för familjens ära och har viss beslutanderätt över barnen, i första hand ska döttrarna kontrolleras noga för att kunna giftas bort förmånligt. På grund av våldsfrekvensen kan en gift kvinna tidigt bli änka; en annan man kan till och med mörda hennes make för att komma åt henne och hennes egendom. Några balladkvinnor lever som frillor/älskarinnor till en man och hamnar för det mesta i konflikt med mannens tilltänkta eller existerande hustru – här uppstår alla möjliga varianter av svartsjuka eller generositet, mord och självmord, och kvinnornas egendom spelar ofta en roll. Ett exempel är ”Kung Valdemar och Tova”/”Valdemar och Tove” (TSB D 258, DgF 121, SMB 129) som jag tar upp senare i texten.

En dotter ska hålla sig inom hemmets väggar för att undgå våldtäkt, vilket nästan alltid annars blir konsekvensen och ofta leder till hennes död. Hon ska också hindras från att ingå en föräktenskaplig förbindelse vilket gör det omöjligt att gifta bort henne som mö. I åtskilliga ballader visar sig dock den nygifta bruden ha blivit våldtagen (ibland förförd, eller så rör sig narrativet i en gråzon) och gravid – intrigen rör sig då kring denna konflikt med olika lösningar och komplikationer. Det motivet, med flera vidhängande delmotiv, står i centrum i fyra olika ballader i *TSB* vilka av sångare dock verkar ha uppfattats som en och samma visa¹⁴ (detta motivkluster diskuteras närmare i Åkesson 2021). Giftermål och barnafödande är centrala övergångsriter i en kvinnas liv. Båda situationerna är bestämmande för hennes status inom familj och samhälle såväl som för hennes överlevnad. Om hon föder rätt slags barn (söner) till rätt fader (högättad) kan hon i vissa fall överleva och bli förlåten till och med en utomäktenskaplig graviditet.

Kvinnors liv framstår alltså som ytterst kringskurna i balladens universum, särskilt i den stora majoritet som utgörs av riddar- och kämpavisor (607 av 837 balladtyper i *TSB*). Det finns dock undantag i form av feminina motståndsstrategier där enskilda kvinnliga aktörer agerar i utkanten av samhällets regler. List eller förklädnad kan användas för att ta sig ur en hotfull situation eller skaffa något önskvärt. Att ta till fysiskt våld ingår inte i feminint normalbeteende men kan accepteras i enstaka fall. I de följande avsnitten analyserar jag några exempel på hur narrativa motiv kring kön och våld gestaltas i ett urval ballader.

Våldtäkt och misshandel som narrativt motiv – hämnd och kvinnorov

Det våld som en avvisad friare utövar mot kvinnan ifråga för att hämnas, som i balladen om Apelbrand i artikelns inledning, återkommer med variationer i en rad visor. I somliga fall uttrycks avvisandet neutralt, i andra uttrycker sig kvinnan hånfullt. I flera balladnarrativ är det kvinnans familj som har avvisat friaren, inte hon själv, och i andra saknas bakgrundshistorien. Oavsett formen

14. De fyra är ”Brud i vända”/”Brud i vände” (TSB D 182, DgF 277, SMB 106), ”Dankungen och guldsmedens dotter”/”Guldsmedens datter”/”Gullsmiddottera” (TSB D 415, DgF 245, SMB 187), ”Riddar Olle”/”Brud ikke mø” (TSB D 421, DgF 274, SMB 189) och ”Liden Kirstins dans”/”Liti Kjerstis dans” (TSB D 416, DgF 263).

Figur 1: *Dance Me to the End*. Grafiskt blad av Jenny Treece Jorup. I några ballader tvingas en gravid eller nyförlöst kvinna dansa sig till döds – om graviditeten var utomäktenskaplig.

triggar själva avvisandet igång extremt våldsamma handlingar hos den avvisade; även om det har hunnit gå flera år innan han möter kvinnan han uppfattar som representant för en kränkning tar han tillfället i akt för hämnd. Våldtäkt, misshandel, inlåsning, svält, förnedring och mord – alla medel används.

Balladen "Apelbrand och lilla Lena"/"Adelbrand"/"Alibrand og Lindelin" (TSB D 255, DgF 311, SMB 127) har sjungits i Sverige och svenskspråkiga Finland in på 1900-talet och i Danmark och Norge åtminstone in på 1800-talet. Den finns nedtecknad redan i Karen Brahes folio, en dansk handskriven adelsvisbok från sent 1500-tal. Intressant nog läggs i denna äldsta skandinaviska dokumenterade text ingen hånfull replik i kvinnans mun, det står bara att mannen inte kunde få henne trots gåvor av guld och att han därför tänker ta henne till brud med våld. Men redan i variant B svarar kvinnan "Jeg passer icke mere paa Herr Adelbrands Tro/end paa min Faders gamle sko" – en replik som med variationer följer med i de flesta av de senare varianterna av visan på de olika språken.

Att mannen associeras med gamla skor, eller en hund, ansågs som djupt sårande. Detta leder till att Adelbrand/Apelbrand vid nästa möte binder Lenelild/Lena vid sadeln och släpar henne genom skogen tills hon med sina sista krafter skiftar sina ägodelar mellan sina familjemedlemmar och därpå dör. Denna händelseräcka återkommer i de flesta senare varianterna där somliga narrativ stannar vid Lenas död, andra omfattar ett dödsstraff för Apelbrand. Några av de 37 verserna ur uppteckningen efter Karin Persdotter i Eneby socken, Östergötland lyder som följer:

Herr Hillebrand han räcker hvit hand ifrån sig
 – Vore jag själver ung som en lilja
 Lena lilla, Lena lilla, trolofven i mig
 – I minnes så väl jungfru Lena.

Intet mera acktar jag Herr Hillebrands ord
 än jag acktar skarn under mina skor

* * *

Herr Hillebrand han tager Lenas hvitgula lock
 den svepade han om sadelknapp

Herr Hillebrand han rider i dagarne två
 så fort han red måste Lena springa med

Och aldrig var det någon ringaste rot
 utan hon tog stycke ur Lena lillas fot

* * *

De lade Lena lilla i kyrkogård
 De satte herr Hillebrand på stegel och på hjul.¹⁵

I ett par av de svenska varianterna hugger Apelbrand/Hillebrand istället huvudet av Lena. Flera varianter slutar med Lenas död, andra omfattar även familjens eller samhällets straff av hennes mördare.

Ett hånfullt svar från kvinnan förekommer förutom i Apelbrandsvisan också i några andra, främst danska, ballader som inte har levt vidare i muntlig tradition.¹⁶ Möjligen kan man här associera till uppfattningen om det talade ordets mentala och legala tyngd i för- och tidigmoderna samhällen – om vi tänker oss att vissa drag ur den historiska verkligheten kan appliceras även på balladens universum. Kvinnors vapen har ofta varit ord; bland annat i de isländska sagorna finns exempel på kvinnor som hetsar män till våld eller använder förlöjligande ord som vapen mot män. Auður Magnúsdóttir påpekar i en uppsats om rätt och kön på det medeltida Island att ”såväl i den medeltida lagstiftningen som i sagalitteraturen räknas även verbalt våld – verbala övergrepp – som minst lika allvarliga vad gäller påföljder,

15. ”Apelbrand och lilla Lena”, SMB 127
 B efter Karin Persdotter, Eneby socken,
 Östergötland. Upptecknad av L.F. Rääf och E.
 Drake 1812. Se SMB band 3 s. 470 ff.

16. Se t.ex. TSB D 187 – D 192 under
 rubrikerna Rape and Attempted Rape samt
 Rape Leads to Marriage.

vilket tydligt framgår av brottsbalkarnas straffbestämmelser. Våld definieras således både som verbalt och fysiskt och båda typer av våld kunde leda till döden” (2016:114). En sådan här rättshistorisk kontext kan i någon mån ge en ram även för den fiktiva Apelbrands och hans gelikars utstuderat våldsamma hämndaktioner. Dock har lagarna stadgat att muntliga kränkningar ska behandlas på ting eller i liknande juridiska sammanhang, ingenstans i historien legaliseras att ta hämnden i egna händer.

Men en viktig iakttagelse här är att hån helt saknas i de flesta balladerna om misshandel/våldtäkt som hämnd för avvisning. Ett exempel är ”Jöde Gunnarsson och stolts Hilla”/”Gøde og Hillelille” (TSB D 185, DgF 312, SMB 108). Balladen tycks inte ha sjungits efter 1600-talet, men innehållet kan ses som representativt för flera andra visor. Det finns sex äldre danska uppteckningar; på svenska finns endast en variant, upptecknad efter Ingierd Gunnarsdotter. Hillelille drömmer att hon ska dö i barnsäng, skadas av Gødes svärd och inte bli gift. Modern varnar henne för Gøde som familjen har avvisat och som är ute efter hennes ära (svärdet ska troligen tolkas som en fallossymbol och syftar på våldtäkt). Gøde möter dock Hillelille i skogen, anklagar henne för att hon eller hennes fränder har avvisat honom på grund av för dålig morgongåva (alltså av ekonomiska skäl) och våldtar henne, varpå hon blir gravid med de två barn som har försports ska skäras ur hennes sida, dvs. förlöses med kejsarsnitt som leder till kvinnans död. Gøde seglar ut på havet för att undvika hennes fränders hämnd, Hillelille sörjer sitt öde, förlöses med de två barnen, ber för Gødes och barnens liv och dör. Då dyker Gøde upp och ångrar sig, lovar att barnen ska lämnas till kyrkan samt kastar sig på sitt svärd.

Ingen av textvarianterna rymmer någon hånfull replik, och i de danska varianterna är det endast Gøde själv som säger att han har blivit avvisad. I Gunnarssons variant är det familjen som avvisar Jöde med ord som läggs i Hillas mun: ”Dhet wil slått intet min Fader/Och ingen af mina Fränder, Och icke heller min Moder/At iag gifs eder i hände”. Mönstret är likartat i den engelsk-skotska ”Prince Heathen” (Child 104), där lady Margaret's replik till den ovälkomne friaren kan lyda ”Begone, I love not you”, vilket också resulterar i våldtäkt som leder till graviditet, inlåsning och trolig död för kvinnan. Här är det alltså själva avvisandet av friaren, vilken form det än har, som framkallar en våldtäkt som hämnd. Även Liten Karin i legendballaden med hennes namn (TSB B 14, DgF 101, SMB 42) straffas – som nämnts ovan – med misshandel till döds för att ha avvisat kungen/kungasonen och hans gåvor i höviska ordalag: ”giv dem din unga drottning, låt mig med äran gå”¹⁷

Det finns fler intressanta trådar från balladen om Apelbrand och Lena. Vissa av dess narrativa motiv återkommer i ett par visor om brudrov – tillsammans utgör de ett konglomerat av extrema våldsmotiv. En är den svenska visan ”Kämpen Grimborg” (TSB D 61 B, SMB 77) vilken även den klassas som riddarvisa i *TSB*, en annan är ”Den stridbara

17. I den poetiska Eddan finns motiv som speglar en maskulin hämndkultur liknande balladernas: i Skirnesmål skickar asen Frej ett ombud, Skirne, för att fria till den sköna jättedottern Gerd. När hon inte vill ta emot friargåvorna börjar Skirne hota henne: ”Ser du det smala svärdet med runskrift/som jag håller i handen här/Huvudet hugger jag av halsen på dig/om du inte blir ense med mig”. Gerd vägrar fortfarande, men Skirne hotar då med onda besvärjelser: ”Med trollten slår jag dig, tämja dig skall jag/som det mig lyster, du mö” och fortsätter med att måla upp en plågsam och förnedrande framtid för Gerd: ”... Gråt till hugnad skall du ha i gengäld/ och med tårar ledsaga din ledsnad/ Med en trehövdad turs ska du tvingas att leva/eller ock vara utan man./Må du tåras av trånande sorg! ...” (Björn Collinders översättning, 3:e omarb. uppl. (1972) ur verserna 23, 26, 30, 31.) Om förbindelse mellan eddadiktning och ballader se Harris (2012).

jungfrun”/”Den farlige jomfru”, troligen mest känd genom sin norska titel ”Storebror og Lillebror”, (TSB E 64, DgF 184, SMB 207) som har placerats bland kämpavisorna. I dessa två visor är det inte hämnd utan ett glorifierat brudrov som står i centrum. Grimborg bryter sig in i en jungfrus sovrum och gör henne gravid genom vad som knappast kan tolkas som något annat än våldtäkt samt dödar därpå alla hennes fars kämpar. Därpå följer misshandeln av den vid sadeln fastbundna jungfrun – dock överlever hon och överlämnas av sin far till Grimborg som brud. Trots våldtäkt och misshandel förklarar den kvinnliga huvudpersonen i flera varianter ”Eder wil jag älska Herre bæld/skiönt j mig tagit med macht och wåld” – ett för riddarvisorna ovanligt element som kan vara lånat från ”Storebror og Lillebror”. I den senare hör bröderna talas om en vacker jungfru som skyddas av sin faders många kämpar och ger sig av för att anta utmaningen att röva bort henne. Lillebror slår på jungfruns uppmaning ihjäl alla kämparna och rider sedan iväg med henne, i somliga varianter fastbunden vid sadeln som i Apelbrandsvisan – hur som helst prisar även hon brudrövaren. I somliga varianter förföljs de av jungfruns släkt varpå Lillebror dödar de flesta och själv får sitt banesår; i slutscenen ligger då båda döda liksom hans mor.

Motivet med jungfrun som överlever misshandeln och blir bortgift med brudrövaren förekommer också i Greta Naterbergs variant av ”Apelbrand och lilla Lena”. Dessutom återfinns vissa stridsmotiv från vad vi kan kalla Grimborgskonglomeratet i Apelbrandsvisan. Flera sångare verkar ha uppfattat de tre visorna som sammanhängande och kombinerat element ur dem ganska fritt. Detta är ett karaktistikum för det folkliga sjungandet – att berätta en historia är det centrala, uppdelningen i typer och grupper är uppptecknares och utgivares verk.

En genomgång av en lång rad dokumentationer av visorna om Grimborg respektive Lillebror och Storebror pekar på att männen verkar besluta sig för att erövra bruden, inte i första hand av intresse för hennes skönhet och börd, utan det faktum att hon är så strängt vaktad tycks utgöra utmaningen till strid och uppvisning av vapenskicklighet. Striden och det maskulina våldet blir då ett självändamål, och kvinnan, trofén, tycks sekundär. Även om det för Adelbrand/Apelbrand är kvinnans förolämpning som tycks trigga igång våldet är det som vi har sett i andra visor själva avvisandet som sätter igång hämndaktionen, även i de fall det är familjen som säger nej. Ska vi se den avvisade friarens raseri över att över huvud taget bli nekad det han vill ha som ett uttryck för *male entitlement*, uppfattningen att män i egenskap av just män har rätt att ta för sig, dominans som självklar position för i synnerhet högreståndsmän? Eftersom familjens/släktens heder projiceras på kvinnornas sexuella dygd är en attack mot en kvinna dessutom ett sätt för Apelbrand, Gøde och de andra att hämnas på hela den släkt som på ett eller annat sätt har avvisat en man som vill gifta in sig. Liksom i krig riktas det sexuella våldet mot motståndarsidans kvinnor som ett medel för att skada andra män, det är relationerna mellan män som ses som primära (jfr Nilsson & Lövkrona 2020:22–25; Eduards & Kronsell 2013:93). Vare sig man vill resonera

i termer av *entitlement* eller dominant maskulinitet mera allmänt så innebär denna synvinkel ett helt annat perspektiv än den romantisering och heroisering av maskulint våld som framträder i kategorierna i TSB. En annan kommentar till sexuellt våld som en oemotsagd rätt i fiktionens världar finns hos litteraturforskaren Lois Bueler med hänсыftning på gestalter som Zeus: ”In classical myths rape comes close to being the defining act of the god – a personality-neutral expression of power” (2001:84). Handlingen i sig, maktutövandet, är det viktiga, inte den kvinna som är föremål för handlingen.

Kvinnors självförsvar genom list som narrativt motiv

I de ballader jag nämner i föregående avsnitt är de kvinnliga huvudpersonerna i huvudsak försvarslösa offer för våld. Emellertid finns det alternativa feminina roller och handlingsmönster. I flera av de genom tiderna mycket populära visorna lyckas den angripna eller hotade kvinnan undkomma med list som försvarsstrategi.

”Jungfru Gunnela och riddar Perleman”/”Herr Palles bryllup” (TSB D 153, DgF 234, SMB 101) är en populär ballad som finns dokumenterad på svenska från 1780-talet till ca 1920 och även har sjungits på danska, norska och isländska. Bakgrundshistorien är oftast otydlig, men Perleman/Palmer/Palle har hotat att våldta Gunnela; de dokumenterade varianterna uppehåller sig mest vid hur han blir lurad. I de flesta narrativen möts de två kontrahenterna i kyrkan där Perleman framför sitt hot. Gunnela lovar att komma till Perlemans hem samma kväll. Sedan byter hon kläder med sin körsven, som får äta och dricka med Perleman och gå med till hans säng, där förklädnaden uppdagas. Körsvennen smiter undan Perlemans vrede, ut genom fönstret till Gunnela som väntar med häst och vagn. Med sångerskan Greta Naterbergs ord: ”Och det var liten köresven, han sig på dörren sprang/Och det var jungfru Gundela hon fattar tøm i hand”. Hon skickar senare presenter till det tilltänkta barnet för att reta och håna Perleman. Beata Memsen sjunger till exempel: ”Det var jungfru Gunnela, hon gjorde honom stor harm/hon skicka honom en vaggga till lilla köresvens barn”. Gunnela tar alltså hjälp av sin kusk och använder sig av könsmissig förklädnad, *cross-dressing*, och omkastade roller för att omintetgöra Perlemans hot. *Cross-dressing* förekommer med olika syften i flera skandinaviska ballader; i de flesta fall som medel för att på något sätt skaffa sig tillträde till ett fysiskt och mentalt rum reserverat för det andra könet.¹⁸

Även den danska balladen ”Mø fra dandsen” (TSB D 151, DgF 232) slår an en humoristisk ton. Kirsten svär på att hon ska komma hem som mö från en danstillställning och undkommer mycket riktigt den man som har för avsikt att våldta henne genom att antingen smita iväg medan han dansar eller att dansa så länge med andra att han tröttnar och faller i sömn. Mannens besvikelse skildras så här i slutstrofen av variant B:

18. Motivet *cross-dressing* förekommer i många av de engelsk-skotska balladerna, där det på ett tydligare sätt än bland de skandinaviska kan antyda ambivalent genus och/eller sexualitet (jfr Greenhill 2003, 2014).

”Herr Peder han blev saa forvirret i sit Sind/han kunde ikke styre sig ut eller ind/Han kunde ikke gaa, han kunde ikke staa/ for hun var kommet Mø ud af Dandzen”.¹⁹

Såväl musik som magi brukas i balladens universum både för att förföra och som försvar. Ett exempel på försvar är den danska ”Fru Gundelils harpeslæt” (TSB D 406, DgF 236) där fru Gundelil får besök av kungen som vill göra henne till sin frilla – trots att hon alltså är gift – men genom att spela på sin harpa betvingar hon kungen och får honom att skänka henne både Skåne och Själland (jfr Åkesson 2015). Ett annat är ”Sömnrunorna”/”Søvnerunerne” (TSB A 11, DgF 81, SMB 2) där jungfrun skriver magiska runor på de lakan där hennes tilltänkta förförare ska sova, varpå hans sömn varar i flera dygn.

En mera drastisk strategi tillämpas i ”Konungen och hertig Henriks syster”/”Kvindelist” (TSB D 154, DgF 235, SMB 102). Balladen har dokumenterats på svenska från 1670-talet fram till 1800-talet. I en variant upptecknad efter majorskan Ulrika Westerling 1811 introduceras handlingen som följer:

Hvad ville Dig Kongen, han skicka dig båd/Jo han vill ha Dig till sin Frilla i år.

Och vill han ha mig till sin frilla i år/Min Gud och min broder gif mig de bästa råd!

Jag ska gifva dig råd det bästa jag kan/Lät skära Dig Mannskläder och res till främmande land.

Jag skall taga mig råd det bästa jag förstår/Och lägga mig sjuk och döder på bår.

Förklädnad/cross-dressing föreslås alltså som strategi men istället använder kvinnan i fråga det klassiska motivet med låtsasdöd för att komma undan. I de danska varianterna reser kungen hem igen när han ser ”liket”, i de svenska genomskådar han tricket men erbjuder då jungfrun att bli drottning istället för frilla.²⁰

Feminint våld som narrativt motiv

Några kvinnliga balladprotagonister försvarar sig emellertid med vapen mot män som har för avsikt att våldta och/eller döda dem. I artikelns början nämnde jag balladen ”Rövaren Rymer”/”Kvindemorderen” (TSB D 411, DgF 183, SMB 185). Den svenska balladen finns i fem uppteckningar från tidigt 1800-tal. I just denna visa är det uttalade hotet mord, men även våldtäkt är implicit. Rymer, som också kan kallas Brun eller Holmer, lockar en jungfru med sig från hennes familj; ibland har hon med sig sina smycken. När de kommer till skogen börjar han gräva

19. Båda de sistnämnda balladerna samt ett par till av de i artikeln nämnda kommenteras av Præstgaard Andersen (1978), dock utan könsmaktsperspektiv.

20. Låtsasdödmotivet utformas dramatiskt i den franska balladen ”Blanche comme la neige” (Vit som snö) om en flicka som förs bort av tre militärer för att tvingas bli deras mätress. Hon tar en sömndryck som får henne att verka död och stängs därpå in i en gravkammare. På tredje dagen vaknar hon och ropar för att bli utsläppt av föräldrarna: ”... ouvrez, ouvrez, mon père, ma mère si vous m’aimez/il y a trois jours, trois jours j’ai fait la morte pour mon honneur sauver” (Öppna porten, min far, min mor, om ni älskar mig. I tre dagar har jag låtsats död för att försvara min ära). Från den kanadensiska sångerskan Anita Bests cd *Crosshanded*, Amber Music 1997.

en grav. Hon frågar vem som ska vila däri, varpå han svarar att han redan har begravt åtta (alternativt femton) jungfrur och att hon ska bli nästa. Jungfrun erbjuder sig då att först löska honom,²¹ vilket han går in på med förmaningen att inte "förråda honom i sömnen", varpå han somnar med huvudet i hennes knä. Då passar hon på att oskadliggöra honom. I Beata Memsens text lyder en strof: "Jungfrun tog af sig sina strumpeband/ så band hon honom från hufvud och till hand", varpå hon först väcker honom och sedan dödar honom med hans eget svärd: "Jungfrun hon tog hans bruna brand/så högg hon af honom både hufvud och hand". Så rider hon hem. Några varianter slutar med en formelstrof som förekommer även i andra ballader: "Å ligg nu här för hunn och Ramm²²/än skall jag bära mitt Jungfrunamn" i Maja Hansdotters formulering. Strofen antyder att mördaren hade planer på att först våldta och sedan döda jungfrun.

Nyckelstrofen om liket som ligger för att ätas av rovdjur återkommer i norska varianter av "Näcken bortför jungfrun"/"Nøkkens svig" (TSB A 48, DgF 39, SMB 20) med titeln "Heiemo og nøkken". Denna är, förutom en naturmytisk visa, en ballad om kvinnorov – med näcken som förövare istället för en mänsklig man. Näcken som färdas på sitt skepp ute på havet får över vattnet höra Heiemo sjunga och hans åtrå väcks; han klär ut sig till människa och går i land för att föra bort henne till sitt rike. Heiemo undkommer dock genom att sticka näcken i hjärtat med en silverkniv, varpå hon säger "Her ligg du nykkjen fyr hauk aa ravn/enno ber eg mitt jomfrúnavn". I någon variant undkommer hon genom att nämna hans namn, liksom i en av de svenska varianterna (SMB 20 R).

Ytterligare en kvinna som skickligt försvarar sig med vapen möter vi i "Lussi lilla"/"Mø værger æren"/"Stolt Margjit og Iven Erningsson" (TSB D 168, DgF 189, SMB 105). De danska varianterna sträcker sig från 1500-tal till 1800-tal och flera norska varianter finns dokumenterade, främst från 1800-talet. I *Sveriges Medeltida Ballader* finns endast två varianter förutom ett fragment på en enda rad, men med tanke på att den ena är en uppteckning gjord av Petter Rudebeck i Småland på 1690-talet och den andra är upptecknad i finlandssvenska Nyland kring 1880 lär visan ha sjungits på flera platser och levt i traditionen mellan dessa tidpunkter. Lussi/Ingerlild möter en eller flera riddare som vill våldta henne. Först slåss hennes bror för att försvara henne, sedan dör han eller såras och hon tar själv till värjan och dödar en hel mängd män. När kungen får höra detta vill han först straffa henne men gör henne istället till drottning eller gifter bort henne. I norska varianter får Margjit välja mellan att dö eller bli kungens frilla, men hon hotar honom eller slår ihjäl hans kämpe och blir istället drottning.

Att värja sin ära är alltså så hedersamt att enstaka kvinnor kan tillåtas att använda våldsamma metoder i balladens universum. Även kvinnliga krigare accepteras i situationer där de befriar en manlig anförvant ur fångenskap. Ett par kämpavisor har kvinnlig huvudperson: I "Syster befriar broder"/"Skjoldmøen"/"Stolt Margjit set bror sin fri" (TSB E 32, DgF 186, SMB 202) rider en kvinna till den borg där hennes bror är

21. Alltså plocka lössen ur hans hår, en artighet som är hans rättighet som gäst i hennes föräldrahem.

22. Ramm skrivs ofta ramn eller ravn och är synonymt med korp.

fången, bryter sig in och befriar honom samt återvänder med honom hem till modern. I vissa varianter slår hon också ihjäl den kung som har tagit brodern till fånga, eller alla hans hovmän, i andra hotar hon enbart med strid. Hot tycks vara tillräckligt i ”Fästmö befriar fästman”/”Den fangne fæstemand” (TSB E 31, DgF 188, SMB 201), där Kirsten tar med sig en här av jungfrur för att befria sin fästman som är fånge hos en kung. Hon försöker först lösköpa fästmannen men kungen ger honom inte fri förrän han ser hela hennes här utanför fönstret.²³ En närliggande reflexion är att i synnerhet de två sistnämnda beväpnade kvinnorna går in i en maskulin kämpeposition och agerar inom ramen för ett annat genus.

Avvisade kvinnors hämnd – en privat affär?

När balladernas kvinnor utövar våld är det alltså ofta i självförsvar eller i försvar för en familjemedlem. Dock förekommer mord utförda av kvinnor i flera ballader, med svartsjuka och hämnd som grund. Några av dem handlar om en frilla²⁴ som plötsligt får höra att hennes käraste ska gifta sig med en annan och som hämnd dödar honom, till exempel i ”Frillans hämnd”/”Frillens haevn” (TSB D 239, DgF 208, SMB 120) samt den engelsk-skotska motsvarande balladen ”Young Hunting” (Child 68). När mannen rider in på sin frillas gård och berättar om sina giftermålsplaner ber hon honom böja sig ner ur sadeln och sticker en kniv i hans hjärta. I somliga engelsk-skotska varianter dövar hon honom först med vin och hugger sedan ihjäl honom. I ”Young Hunting” straffas frillan, däremot inte i de skandinaviska varianterna.

Också i somliga varianter av ”Herr Peder och liten Kerstin”/”Herr Peders slegfred”/”Kjerstis hemn” (TSB D 245, DgF 210, SMB 122) hämnas den övergivna frillan. I norska varianter sätter hon eld på brudkammaren så att både brud och brudgum bränns till döds; alternativt dödar hon endast brudgummen. Emellertid har de flesta svenska varianterna ett annat slut: frillan kommer till sin kärastes bröllop och passar upp på bruden samt följer paret till brudsängen; därefter går hon ut och hänger sig. När brudgummen får veta detta begår han självmord i ånger och bruden dör av sorg. Child kopplar i sin kommentar ihop detta balladkomplex med ”Lord Thomas and fair Annet” (Child 73) där det dock är bruden som på bröllopet mördar den mycket vackrare frillan, varpå brudgummen dödar henne och sig själv.

Det kan också vara hustrun som i svartsjuka vill döda makens frilla – ett exempel på det är ”Kung Valdemar och Tova”/”Valdemar og Tove” (TSB D 258, DgF 121, SMB 129). Tova är vacker och har dessutom i vissa varianter två söner med kungen, vilket gör drottningen svartsjuk. Hon antingen befäller Tova att elda upp bastun och låser in henne där så att hon bränns till döds eller, i de svenska varianterna, vill bränna henne på bål. Detta lyckas i variant SMB 129 E, varpå Tova hämtas av änglar till himlen som flera kvinnor i legendvisorna; i de övriga räddas Tova av kungen som lämnar landet tillsammans med henne.

23. De korta rubrikerna i TSB nämner inte det faktum att huvudpersonen i dessa två visor är en kvinna; inte heller nämns i sammanfattningen av ”Fästmö befriar fästman” att Kirstens här består av kvinnliga soldater.

24. Frilloväsendet i balladens universum kan betraktas i relation till tidig nordisk/nordeuropeisk lagstiftning och praxis. Detta var en relativt erkänd samlevnadsform där kvinnan hade vissa rättigheter och hennes barn ansågs ha arvsrätt efter fadern – alltså fanns det i den historiska verkligheten legala skäl, förutom de personliga, för frillan att bli upprörd om hon ställdes åt sidan. Jfr Gillingsam 2001, Gadd 2009.

Avvisade och svartsjuka kvinnor kan alltså i vissa fall hämnas med våld i balladens universum. Men motsvaras dessa exempel av det våldsamma hämndbeteendet hos män som Apelbrand, Jöde och andra? Det stora antalet män som hämnas en avvisning genom sexuellt eller annat våld tycks agera inom ramen för en självhävdande, våldsam och normativ maskulinitet, deras beteende är i någon mån normaliserat även om deras handlingar ibland straffas. Som jag ser det utgör de relativt få hämnande kvinnorna snarare undantag från ett feminint normativt beteende, deras våld är privat snarare än strukturellt och bryter mot det huvudsakliga mönstret. Åtskillnaden illustreras av att flera ballader om konflikt mellan frilla och brud endast i somliga varianter omfattar våldsam hämnd medan våldet helt genomsyrar de ballader som skildrar mäns hämnd.

Sammanfattande reflexioner

I den här texten har jag velat belysa några aspekter av makt och våld, feminint och maskulint i balladens universum, främst så som de framstår i den stora mängden riddarvisor. Mönstret karakteriseras av en markant åtskillnad mellan manliga och kvinnliga sfärer och tydliga maktstrukturer där (den hegemoniska) maskuliniteten till stor del präglas av dominans och kontroll, och där såväl Hirdmans som Connells och Messerschmidts tankemodeller kan användas. Med när-, om- och tvärläsning som metod har jag diskuterat några narrativa motiv som berör maktstrukturer, kön, våldsanvändning och motstånd på tvären över ett antal olika balladtyper och kategorier, representerade bland de svenska, danska, norska och engelsk-skotska balladerna. Jag har tolkat det frekventa motivet vissa mäns sexuella våld och misshandel i samband med hämnd och/eller kvinnorov som ett uttryck för maktutövning och male entitlement; båda viktiga aspekter av den dominerande maskuliniteten i balladens universum. Detta våld är strukturellt snarare än personligt, och kan vara riktat mot den utsatta kvinnans hela familj eller släkt. Det kan också – i det jag kallar Grimborgsklustret – vara uttryck för en tävlan män emellan; i båda fallen är kvinnan främst ett medel för maskulin maktutövning.

Därefter har jag diskuterat kvinnors självförsvar i motsvarande hotfulla situationer i form av att antingen lura angriparen (ofta med inslag av komik) eller döda honom, samt berört andra exempel på det i balladens universum ovanliga fenomenet feminint fysiskt våld. En kvinna kan ta till vapen för att avvärja en våldtäkt/ett brudrov eller befria en fångslad familjemedlem utan att straffas. Hon kan också begå våldshandlingar i svartsjuka, vilket utgör ett undantag från feminint beteende och vanligen straffas med döden.

Genom att analysera maktstrukturer och våldsanvändning som kategoriöverskridande karakteristika i balladens universum har jag också velat peka på ett par av de aspekter som gör många ballader

aktuella och relevanta i en nutid där mäns våld mot kvinnor, sexuellt våld, hedersproblematik och tvångsäktenskap utgör stora problem i ett globalt perspektiv. ■

Referenser

- Bronfen, Elisabeth 1992. *Over Her Dead Body: Death, Femininity and the Aesthetic*. New York: Routledge.
- Bueler, Lois E. 2001. *The Tested Woman Plot. Women's Choices, Men's Judgments, and the Shaping of Stories*. Columbus: Ohio State University Press.
- Colbert, David 1989. *The Birth of the Ballad. The Scandinavian Medieval Genre*. Stockholm: Svenskt visarkiv.
- Connell, R.W. and James W. Messerschmidt 2005. "Hegemonic Masculinity. Rethinking the Concept". *Gender and Society*. December 2005: 829–859.
- Danmarks gamle Folkeviser* Bd 1–12, 1853–1976. Udgivne af Svend Grundtvig, Axel Olrik m. fl. København: Akademisk Forlag.
- Den poetiska Eddan* 1972. Översättning av Björn Collinder. Tredje omarbetade upplagan. Stockholm: Forum.
- Eduards, Maud & Annica Kronsell 2013. "Konflikt och säkerhet". I: *Internationella relationer. Könskritiska perspektiv*. Red. Paulina de los Reyes, Maud Eduards, Fia Sundevall. Stockholm: Liber, s. 86–101.
- The English and Scottish Popular Ballads*. Ed. by Francis James Child 1882–98. Corrected Second Edition Prepared by Mark F Heiman, Laura Saxton Heiman. Northfield, Minnesota: Loomis House Press 2001–2011.
- Eriksson Baaz, Maria & Maria Stern 2013. "Maskulinitet och sexualiserat våld i krig och fred". I: *Internationella relationer. Könskritiska perspektiv*. Red. Paulina de los Reyes, Maud Eduards, Fia Sundevall. Stockholm: Liber, s. 113–127.
- Gadd, Pia 2009. *Frillor, fruar och herrar. En okänd kvinnohistoria*. Rimbo: Fischer & Co.
- Gillingstam, Hans 2001. "Agda Persdotter, hennes släkt och Erik XIV:s dotter Lucretia. En källkritisk studie". *Släkt och hävd* 2001: 56–160.
- Greenhill, Pauline 1995. "'Neither a Man nor a Maid'. Sexuality and Gendered Meanings in Cross-dressing Ballads". *Journal of American Folklore* 108, No. 428 (Spring, 1995): 156–177.
- Greenhill, Pauline 2014. "'If I Was a Woman as I am a Man': Transgender Imagination in Newfoundland Ballads". I: *Changing Places: Feminist Essays in Empathy and Relocation*. Eds. Valerie Burton and Jean Guthrie. Toronto: Inanna Press, pp. 175–198.
- Gregory, David 2019. "Balladry and Social Mores. An Exploration of Attitudes to Sexual Relations in Songsters, Broadsides, and Oral Tradition". I: *Ballads of the North, Medieval to Modern. Essays Inspired by Larry Syndergaard*. Ed. Sandra Ballif Straubhaar and Richard Firth Green. Kalamazoo: Western Michigan University, pp. 139–155.

- Halskov Hansen, Lene 2015. "Ironi og forvirring i 1800-tallet – perspektiver på viseforskningens alvor og almuens humor". I: *"En aldeles egen och förträfflig National-Musik". Nio författare om Svenska folk-visor från forntiden (1814–1818)*. Red. Märta Ramsten & Gunnar Ternhag. Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur, s. 113–134.
- Harris, Joseph 2012. "Eddic Poetry and the Ballad. Voice, Vocality, and Performance, with Special Reference to DgF 1". I: *Child's Children. Ballad Study and its Legacies*. Eds. Joseph Harris and Barbara Hillers. Trier: Wissenschaftliche Verlag Trier, pp. 155–170.
- Herrera-Sobek, Maria 1991. "Bride Rape in the Corrido." I: *The Stockholm Ballad Conference 1991*. Ed. Bengt R. Jonsson. Svenskt visarkiv, pp. 261–270.
- Hirdman, Yvonne 2001. *Genus – om det stabilas föränderliga former*. Stockholm: Liber.
- Jansson, Sven-Bertil 1999. *Den levande balladen. Medeltida ballad i svensk tradition*. Stockholm: Prisma.
- Johansson, Kenneth (red) 2005. *Hedersmord. Tusen år av hederskulturer*. Lund: Historiska media.
- Jonsson, Bengt R., Svale Solheim & Eva Danielson 1978. *The Types of the Scandinavian Medieval Ballads. A Descriptive Catalogue*. Stockholm: Svenskt visarkiv/Oslo: Universitetsforlaget. Även på https://carkiv.musikverk.se/www/epublikationer/Jonsson_Bengt_R-The_Types_of_the_Scandinavian_Medieval_Ballad.pdf
- Jørgensen, Jens Anker 1976. *Jorden og slægten. En indføring i folkevisens univers*. Viborg: Fabula/Fremad.
- Kværndrup, Sigurd 2008. "Ridderen, jomfruen og den tredje. Studier i Växjö-samlingens ballader". I: *En värld för sig själv. Nya studier i medeltida ballader*. Red. Gunilla Byrman. Växjö: Växjö University Press.
- Lindberg, Boel 2013. "Patriarkatets höga visa. Balladen om Tiggargubbens brud". I: *Gamla visor, ballader och rap. Från muntlig förmedling till publicering på nätet*. Red. Boel Lindberg. Möklinta: Gidlund.
- Lindstedt Cronberg, Marie 2005. "Dagens hedersmord kontra nordiska kvinnors historia". I: *Hedersmord. Tusen år av hederskulturer*. Red. Kenneth Johansson. Lund: Historiska media, s. 189–206.
- Lindstedt Cronberg, Marie 2008. "Heder och ära i tidigmodern tid". I: *Förmoderna livshållningar. Dygder, värden och kunskapsvägar från antiken till upplysningen*. Red. Marie Lindstedt Cronberg och Catharina Stenqvist. Lund: Nordic Academic Press, s. 117–138.
- Magnúsdóttir, Auður 2016. "Förövare och offer. Kvinnor och våld i det medeltida Island". I: *Medeltidens genus. Kvinnors och mäns roller inom kultur, rätt och samhälle. Norden och Europa ca 300–1500*. Red. Lars Hermanson & Auður Magnúsdóttir. Göteborg: Göteborgs universitet, s. 111–144. <https://www.kriterium.se/site/books/10.21524/kriterium.1/read/?loc=Text%2F001.xhtml>
- Magrini, Tullia 1995. "Ballad and Gender. Reconsidering Narrative Singing in Northern Italy." *Ethnomusicology Online* 1. <https://www.umbc.edu/eol/magrini/magrini.html>

- Manne, Kate 2020. Entitled. *How Male Privilege Hurts Women*. New York: Crown.
- Mariscal Hay, Beatriz 2004. "A Question of Honor. The Gitanos of Andalusia and the Romancero". I: *Ballads and Diversity. Perspectives on Gender, Ethos, Power and Play*. Ed. Isabelle Peere and Stefaan Top. Trier, Wissenschaftlicher Verlag Trier, s. 176–181.
- Nilsson, Gabriella & Inger Lövkrona 2020. *Våldets kön. Kulturella föreställningar, funktioner och konsekvenser*. 2. uppl. Lund: Studentlitteratur.
- Norske Mellomalderballadar*. Red. Velle Espeland, Liv Kreken, Maren Dahle Lauten et al. Nasjonalbiblioteket/bokselskap.no. Oslo 2016. <https://www.bokselskap.no/boker?sjanger=ballader>
- Præstgaard Andersen, Lise 1978. "Kvindeskildringen i de danske ridderviser – to tendenser". *Sumlen* 1978. Stockholm: Svenskt visarkiv, s. 9–23.
- Segal, Lynne 2006. *Slow Motion. Changing Masculinities, Changing Men*. 3rd rev. ed. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Solberg, Olav 1993. *Den omsnudde verda. Ein studie i dei norske skjemteballadane*. Oslo: Solum.
- Sveriges Medeltida Ballader* Bd 1–5 1983–2001. Red. Bengt R. Jonsson, Sven-Bertil Jansson, Margareta Jersild. Stockholm: Svenskt visarkiv/Almqvist & Wiksell. Även på Litteraturbanken.se samt på:
Band 1: https://carkiv.musikverk.se/www/epublikationer/Sveriges_medeltida_ballader_band_1.pdf
Band 2: https://carkiv.musikverk.se/www/epublikationer/Sveriges_medeltida_ballader_band_2.pdf
Band 3: https://carkiv.musikverk.se/www/epublikationer/Sveriges_medeltida_ballader_band_3.pdf
Band 4:1: https://carkiv.musikverk.se/www/epublikationer/Sveriges_medeltida_ballader_band_4-1.pdf
Band 4:2: https://carkiv.musikverk.se/www/epublikationer/Sveriges_medeltida_ballader_band_4-2.pdf
Band 5:1: https://carkiv.musikverk.se/www/epublikationer/Sveriges_medeltida_ballader_band_5-1.pdf
Band 5:2: https://carkiv.musikverk.se/www/epublikationer/Sveriges_medeltida_ballader_band_5-2.pdf
- Syndergaard, Larry E. 1995. *English Translations of the Scandinavian Medieval Ballads. An Analytical Guide and Bibliography*. Åbo: NIF.
- Åkesson, Ingrid 2013. "Participatory and Multidirectional Music-making. Small-Scale Singing Events as Creators of a Counter-Aesthetics?" I: *Taking Part in Music: Case Studies in Ethnomusicology*. Eds. Ian Russell and Catherine Ingram. Aberdeen: Elphinstone Institute, University of Aberdeen, pp. 305–318.
- Åkesson, Ingrid 2015. "Talande harpa och betvingande sång – musicerande, makt och genus i några medeltidsballader". I: *Lekstugan. Festskrift till Magnus Gustafsson*. Red. Mathias Boström. Växjö: Smålands musikarkiv/Musik i Syd, s. 131–143.

- Åkesson, Ingrid 2020. "Beaten or Burned at the Stake. Structural, Gendered and Honour-related Violence as Social Issues in Ballads". I: *Social Issues in Ballads and Songs*. Ed. Matilda Burden. Stellenbosch: Kommission für Volksdichtung/ International Ballad Commission, pp. 4–20. https://www.abdn.ac.uk/kfv/documents/Burden_-_Social_Issues_in_Ballads_and_Songs.pdf
- Åkesson, Ingrid 2021. "Essential Narrative Motifs? Gender Power Structures, Categorization of Traditional Ballads and the Stubbornness of Paradigms". I: *Arv. Nordic Yearbook of Folklore*. Vol. 77. Uppsala: Kgl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur, s. 7–31.
- Österberg, Eva 2005. "Civilisationen, våldet och kvinnorna". I: *Kvinnor och våld. En mångtydig kulturhistoria*. Red. Eva Österberg och Marie Lindstedt Cronberg. Lund: Nordic Academic Press, s. 285–303.